

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒՄԸ ԺԲ-ԺԳ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ՊԵՏԱԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ

ՆԱՐԻՆԵ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

Բանալի բառեր - Մխիթար Գոշ, պետական, եկեղեցական, հասարակական, Ջաքարյաններ, պետականություն, համազգային, Նոր Գետիկ, վարդապետարան:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԲ-ԺԳ դարերի պետական և եկեղեցական իրողություններն իրենց կնիքն են դրել ժամանակաշրջանի հայոց մշակույթի վրա և արտահայտվել ժամանակի ակնավոր գիտնականների աշխատություններում: Քննարկվող ժամանակաշրջանի պետակեղեցական համատեքստում իր անգնահատելի դերակատարումն ունի հայ միջնադարյան մատենագրության կարկառուն աստվածաբան, իրավաբան, առակագիր, մանկավարժ, պետական, հասարակական և եկեղեցական գործիչ Մխիթար Գոշը (շուրջ 1133/1134 թթ.-1213 թ.), ով մեծ հեղինակություն է վայելել ոչ միայն մտավորականների, այլև պետական, եկեղեցական և հասարակական գործիչների շրջանում:

ԺԲ-ԺԳ դարերում հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցող պետաքաղաքական իրադարձությունների արդյունքում հայոց մշակույթն աննախընթաց վերելք է ապրում, անմասն չեն մնում նաև եկեղեցական և հասարակական ոլորտները, որոնց դրսևորման տարրերը նկատելի են տվյալ ժամանակաշրջանի ազգային-եկեղեցական ժողովների սահմանած օրենքներում, իրավական ժողովածուներում և դավանաբանական երկերում:

Քննարկվող ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական, տնտեսական-մշակութային և պետակեղեցական արմատական ու շրջադարձային զարգացումների հոլովություն կենտրոնական դերակատարություն ունի Մխիթար Գոշը:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԸ՝ ԺԲ-ԺԳ ԴԱՐԵՐԻ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ

ԺԲ դարի վերջից սկսած՝ հասունանում է պետականության վերականգնման մտայնությունը. Հայաստանի հարավ-արևմուտքում պայքարը գլխավորում էին Ռուբինյանները, իսկ հյուսիս-արևելքում՝ Ջաքարյանները: Արևմուտքում պայմաններն ավելի բարենպաստ էին. Ռուբինյան հայկական իշխանությունը շուտով հռչակում է իր անկախությունը (1198 թ.), իսկ Ջաքարյանների բուն վերելքը սկսվում է ԺԲ դարի 80-ական թվականներից, ինչը նախադրյալներ է ստեղծում պետականության վերականգնման համար, դա էլ իր հերթին արտացոլվում է Ժամանակի հայ մտածողության մեջ:

ԺԲ դարը մի կարևոր ժամանակահատված է, երբ արմատական փոփոխություններ էին տեղի ունենում Հայաստանի ներքին ու արտաքին կյանքում, պետական և եկեղեցական ոլորտներում: Հետզհետե ընդլայնվում էին հայոց քաղաքական և հոգևոր վերնախավի գործունեության սահմանները:

ԺԲ-ԺԳ դարերի ժամանակաշրջանում է գործել հայ ականավոր մտավորական Մխիթար Գոշը, ով, լինելով Ջաքարյանների խոստովանահայրը, պետականաշինական բազմաբնագավառ և անգնահատելի գործունեություն է ծավալել: Ուշադրության է արժանի Մեծն վարդապետի պետականաշինական գործունեությունը:

Մխիթար Գոշի ապրած ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությունն անհրաժեշտ է ցույց տալու համար, թե ինչ միջավայրում է գործել ականավոր մտավորականը, և որքանով է նրա գործունեությունն արտացոլել ժամանակաշրջանի պետական, եկեղեցական և քաղաքացիական ընթացակարգերը:

ԺԲ դարի 80-ական թվականների երկրորդ կեսից արդեն Ջաքարյանները գլխավորում էին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը: Քսանհինգ տարի տևած հաղթական պատերազմների շնորհիվ հայկական զորքը նրանց առաջնորդությամբ ազատագրում է երկրի զգալի մասը սելջուկյան տիրապետությունից¹: Այս մասին է վկայում նաև պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը. «...բազում ջանիւ թափեցին զաշխարհս Հայոց ի Պար-

¹ Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, *Պատմություն հայոց*, աշխ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 163; **Ս. Ջալալեան**, *Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան*, մասն Ա, Տիֆլիս, 1842, էջ 131-132, *Վիմական տարեգիր*, *Յուզակ ժողովածոց արձանագրութեանց հայոց*, կազմեաց՝ Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 39, 41, 42, 44, 47, 50, 57, **Հովհաննիսյան Ա.**, *Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության*, Առաջին գիրք, Երևան, 1957, էջ 279, **Շահնագարեանց Ա.**, *Ջաքարեան (Երկայնաբազուկ) տոհմի ծագումը, գաղթը դէպի Չորագետեւ և նախորդները*, «Շողակաթ», Գիրք Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 66-83:

սից. և առին յԱռանայ մինչև ցՆերքին Բասեն և ի Բարկուշատայ մինչ ի Մծնկերտ: Առին զԿարս, զՎաղարշակերտ, զԿաղզվան, զՍուրբ Մարի, զԱնի, զԱնբերդ, զԲջնի և զԳառնի, զԴվին մայրաքաղաք, զԳարդման, զԳանձակ, զՉարեք, զՀերթ... Առին ի 660 թուին զՄիւնիս, զՌոտուն... Եւ թէպէտ յայլ և յայլ թուականս առան, սակայն զհասարակն սոքա առին և որդիքն իւրեանց. և ազատեցին զաշխարհս ի դառն ծառայութենէ Տաճկաց»¹:

Վրաց թագավորության մեջ բարձրագույն պաշտոններ է սկսում զբաղեցնել Ջաքարյան իշխանական ընտանիքը՝ իր շուրջը համախմբելով Գուգարքի, Արցախի, Սյունիքի, Այրարատի և Բարձր Հայքի հայ իշխաններին: Այն հանգամանքը, որ Մխիթար Գոշը եղել է խոստովանահայր, ուսուցիչ և խորհրդատու այն ժամանակաշրջանում, երբ հայ-վրացական զորքերը՝ Ջաքարյանների գլխավորությամբ, ազատագրեցին Արևելյան Հայաստանի գրեթե մեծ մասը, աներկբայորեն հաստատում է, որ նա եղել է խորհրդատու նաև պետական՝ ինքնուրույն հայկական իշխանապետության կարևորագույն հարցերի լուծման ժամանակ: Այդ մասին վկայում են նաև Մխիթար վարդապետի «Գիրք դատաստանի» երկում արտահայտված պետական օրենքները: Հայոց դատաստանագիրքն այդ պայքարի արտացոլումն էր գրավոր տարբերակով. այն պիտի կիրառվեր հայ ժողովրդի ներքին կյանքում միայն հօգուտ հայ ժողովրդի և հայոց պետականության վերականգնման:

Մխիթար Գոշը՝ ԺԲ-ԺԳ դարերի վերաբերյալ որպես ժամանակակից ու դեպքերի ակնաստես, արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում. նա Խոսրով Գանձակեցու վկայաբանության մեջ ներկայացնում է Հայաստանի դրությունը ԺԲ դարի 60-70-ական թթ.: Նրա տեղեկությունների համաձայն՝ իշխանները անմիաբան ու անհնազանդ էին, հատկապես Արցախ աշխարհի ամրոցներում բնակվող իշխանները, ովքեր գերադասում էին այլ ազգերի տիրապետության տակ ապրել, քան ազատության մեջ, ինչի պատճառով նեղվեցին և տառապեցին *«յանօրէն և յամբարիշտ ազգաց...»*, որոնք տապալում էին աստվածաշէն եկեղեցիները, անարգում պատվական անձանց²: Այստեղ Մխիթար Գոշն ընդգծում է, որ Հայաստանում տիրող իրադրության հիմնական պատճառներից մեկը երկրի ռազմական ուժերի ցրվածությունն է, իշխանների ներփակումն իրենց գավառների կամ ամրոցների անձուկ շրջանակներում և անկազմակերպ ու անմիաբան պայքարն օտար բռնակալության դեմ:

¹ Տե՛ս *Պատմութիւն նահանգին Միսական*, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, ԿԶ, էջ 391-392:

² Տե՛ս *Հայոց նոր վկաները (1155-1843)*, աշխ՝ Հ. Մանանդյանի և Հ. Աճառյանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 23-24:

Ժամանակաշրջանի պատմական իրադրությունը ներկայացվում է նաև Մխիթար Գոշի «Գիրք դատաստանի» երկի վերջում՝ հիշատակարանին կից գետեղված «Կաթողիկոսք եւ դէպք Աղուանից աշխարհին ի մեջ ԺԲ դարու» ժամանակագրական պատմությունը, որը հիմնականում վերաբերում է Աղվանքում տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններին: Երկասիրության մեջ Աղվանքի ԺԱ-ԺԲ դարերի պատմությունն է՝ մինչև 1161 թ., Աղվանից կաթողիկոսական գավազանագրքով հանդերձ: Հեղինակը նշում է, որ իրենից առաջ Աղվանից աշխարհի պատմությանը հանգամանալից անդրադարձել է Մովսես Դասխուրանցին, և նրանից հետո ոչ ոք չի շարունակել, ուստի իր ժամանակագրությունը Մովսես Դասխուրանցու պատմության¹ շարունակությունն է: Չնայած պատմության համառոտ լինելուն՝ ժամանակագրությունը պարունակում է շատ կարևոր նյութեր և տեղեկություններ, ինչը շահեկան է այդ ժամանակաշրջանի հայոց պատմության ուսումնասիրման համար:

Քննարկվող պատմական իրողությունները լավագույնս ուրվագծում են նաև Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմություն»², Վարդան Արևելցու «Պատմություն տիեզերական»³ և Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրական»⁴ երկերը: Վերջին նշված երկում տեղ է գտել «Թուղթ վարդապետացն Հիւսիսային կողմանց, որ ի Հաղբատ եւ ի Սանահին, առ պատուական կաթողիկոսն Տէր Գրիգորիոս» բնագիրը՝ «Սուրբ և աստուածընկալ գրուիս մեր և պսակ պարծանաց Հայաստանեայց Գրիգոր կաթողիկոս. ամենանուաստ աղօթող աշակերտքս լուսաւորչական աթոռոյդ՝ Բասիլ եպիսկոպոս, որ յարևելս հիւսիսոյ, վարդապետ Գրիգոր Սանահինի և հայր Յօհաննէս, վարդապետք մայրաքաղաքիս Հաղբատայ Իզնատիոս, Պետրոս, Վարդան և Դաւիթ, Խաչատուր վարդապետ Հաղարծնին, Մխիթար վարդապետ Խոռակերտոյ և միւս Մխիթար վարդապետ Գետկայ և այլք աշակերտեայք ամենեքեան սրբոց...»⁵:

Հարկ է նշել, որ 1178 թ. գրված թղթի վերոբերյալ հեղինակները հայտնում են իրենց անհանգստությունը կաթողիկոսի անգգույշ քայլի հա-

¹ **Մովսես Կաղանկատուացի**, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի*, աշխ.՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983:

² **Կիրակոս Գանձակեցի**, *Պատմություն հայոց*, աշխ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

³ *Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ պատմութիւն տիեզերական ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին*, Մոսկուայ, Ի տպարանի Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց, 1861, Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862:

⁴ *Թուղթ ընդհանրական, արարեալ երիցս երանեալ սուրբ Հայրապետին մերոյ տեառն Ներսիսի Շնորհալոյ*, Ս. Էջմիածին, 1865:

⁵ Նույն տեղում, էջ 426-427, տե՛ս նաև՝ *Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագրության*, աշխ.՝ Պ. Խաչատրյանի և Հ. Քյոսեյանի, Էջմիածին, 2003, էջ 481-486:

մար, ով, առանց իրենց տեղյակ պահելու, հունական և հայոց եկեղեցու միաբանության խնդրի շուրջ պաշտոնական գրություն էր ուղարկել բյուզանդական կայսրին ու պատրիարքին: Հատկանշական է, որ նամակագիրները թղթում կիրառում են «*մեր հավատը, մեր եկեղեցին, մեր ազգը*» արտահայտությունները, ինչը վկայում է ժամանակաշրջանի ազգակենտրոն հայեցակարգային մոտեցումների մասին:

Ժամանակաշրջանի այսօրինակ պատմաքաղաքական, հասարակական, մշակութային և կրոնակեղեցական իրողություններն իրենց դրսևորումն են գտնում պետակեղեցական բոլոր տիրույթներում և երկերում:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԸ՝ ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉ

Զաքարյան իշխանապետության օրոք Մխիթար Գոշը հանդես է գալիս որպես ազգային ինքնության պահպանման և պետականաշինության ռահվիրա: Զաքարյանների՝ պետականության վերականգման ջանքերը համաքայլ շարունակությունն էին այն գործընթացի, որի սկզբնավորման հեղինակը հանդիսանում է նրանց իսկ խոստովանահայրը և ուսուցիչը: Միով բանիվ՝ Մխիթար Գոշի ջանքերն ուղղված էին պետականության վերականգնմանը: Պետական հեռատես գործչի բուն նպատակը պետականության վերականգնումն էր և ձգտումը սատարել երկրի միասնությունը պահպանող ուժերին և Հայոց եկեղեցուն՝ դրանով իսկ նպաստելով ազգային ինքնապահպանն ու ինքնագիտակցության արթնացմանը: Եկեղեցին միավորում էր ամբողջ հայ ժողովրդին ոչ միայն մեկ կրոնի, այլև մեկ գաղափարի՝ մեկ միասնական ազգի պետության շուրջ: Նրա նպատակն էր հետապնդել ազգային-պետական շահեր: Գոշի հողվածներն արտացոլում են այդ գաղափարներն ու ցույց տալիս նրա վերաբերմունքը ազգային-պետական հարցերի վերաբերյալ¹:

Զաքարյանների օրոք ստեղծված քաղաքական նոր պայմաններում առավել արտահայտվում են դավանաբանական տարաձայնությունները, որոնց լուծման և սեփական ծիսակարգը պահելու միջոցով ազգային ինքնության պահպանմանը կոչված եկեղեցական ժողովներն արտացոլում են հայ միջնադարյան իրավամտաճողությունը: Ժողովներում սահմանված կանոնները, լինելով սահմանադրական մշակույթի վավերագրեր, ամփոփում են հայոց պետականության վերականգնմանն ուղղված կրոնակեղեցական պայքարն իրավական դաշտում:

¹ Առավել մանրամասն տե՛ս **Միրզոյան Ն.**, *Պատերազմի և գերության թեմատիկան Մխիթար Գոշի «Գիրք դատաստանի» երկում*, «Գիտական Արցախ», թ. 4 (11), Երևան, 2021, էջ 78-94:

Մխիթար Գոշի եկեղեցական գործունեությունը լավագույնս վկայված է Հյուսիսային Հայաստանի վարդապետների նամակում՝ ուղղված Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսին (1173-1193): Երբ վերջինս հրավիրական թուղթ է ուղարկում Հայաստանի եպիսկոպոսներին և վարդապետներին՝ մասնակցելու հայոց և հունաց եկեղեցիների միության թուղթը քննելու, նրանցից շատերը գրավոր պատասխանով մերժում են կաթողիկոսի հրավերը և մեղադրում նրան Հայոց եկեղեցու բազմադարյա հաստատությունը կործանելու մեջ: Նրանք, մտահոգված լինելով Հայոց եկեղեցու անշեղ ընթացքի համար, նախագրուշացնում են միջեկեղեցական հարաբերություններում հաշվի առնել նաև իրենց ցանկություններն ու խորհուրդները: Իրենց թղթին ավելի մեծ ուժ և նշանակություն տալու համար հայոց հոգևոր այրերն ավելացնում են այդ ժամանակի նշանավոր վարդապետներ Մխիթար Գոշի և Խաչատուր Տարոնացու ստորագրությունները. *«Եւ առ ազդու առնելոյ զբանս իւրեանց՝ եղին ՚ի թղթի անդ և զանուանս երկու երևելի վարդապետաց, Տարոնացի Խաչատուր վարդապետի վանահոր Հաղարծնին, և Գանձակեցի Մխիթար վարդապետի վանահոր Գետկայ՝ Գօշն կոչեցելոյ»*:

Քննարկվող թղթում երևան է գալիս Մխիթար Գոշի՝ որպես ազգային ինքնության պահպանման համար մարտնչող պետական և եկեղեցական գործչի դերակատարումը: Այստեղ հիշեցման կարգով շարադրված են Հայոց եկեղեցու դավանության հիմնական սկզբունքները:

ԺԳ դարի սկզբին Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումներում գումարվում են Լոռեի 1205 թ. և Անիի 1207 թ. ազգային-եկեղեցական ժողովները, որոնք կարևոր են ԺԳ դարի պետական և եկեղեցական կարևոր իրադարձությունների ուսումնասիրման տեսակետից՝ արտացոլելով տվյալ դարաշրջանը բնորոշող պետական և դավանաբանական իրողությունները: Չաքարյանների իշխանության օրոք հայ-վրացական անխուսափելի միջդավանական հակադրության պայմաններում սկիզբ առած ծիսակարգային խնդիրների առիթով գումարված այս ժողովների զարգացումները սկիզբ են առնում Սսի 1204 թ. եկեղեցական ժողովից: Վերջինիս որոշումները, հարկ է նկատել, Հայաստանում արժանանում են խիստ ժխտական վերաբերմունքի, և անգամ ժողովը գնահատվում է ոչ իրավական այն հիմնավորմամբ, որ համաեկեղեցական-համազգային բնույթի խնդիրներ կարգավորող օրենսդիր իրավասությամբ օժտված է միայն ազգային-եկեղեցական ընդհանուր ժողովը:

Սսի, ապա նաև Լոռեի և Անիի ժողովների գումարման շարժառիթն էր Չաքարյանների գլխավորած հայ-վրացական միացյալ բանակի կազմում հայկական գորամիավորումների կողմից շարժական Սբ. Մեղան ու-

¹ Տե՛ս **Չափյանց Մ.**, *Հայոց պատմություն*, հտ. Գ, Երևան, 1984 (վերահրատ.), էջ 121:

նենալու կամ վրանում պատարագ մատուցելու օրինավոր արտոնություն ստանալը, որը նախաձեռնում է Ջաքարե Ամիրսպասալարը: Վրաց գորքերը ռազմաճակատում հաղորդություն էին ստանում վրաններում, ինչը կիրառելի չէր Հայոց եկեղեցում: Այդ առիթով Հայոց եկեղեցին քննադատության էր ենթարկվում: Իվանե և Ջաքարե Ջաքարյանները փորձ են կատարում տվյալ խնդիրը կարգավորել՝ կիրառելով օտար եկեղեցական ավանդույթը, այն է՝ պատարագի Սբ. Մեղանը շարժական դարձնել և պատերազմների ժամանակ շրջիկ քահանաներ ունենալ՝ վրաններ շրջեցնելով իրենց ետևից: Նպատակն իրագործելու համար նրանք դիմում են Հայոց եկեղեցում մեծ հեղինակություն վայելող Մխիթար Գոշին:

Մխիթար Գոշը խնդրի օրինավոր լուծման համար առաջարկում է դիմել Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Լևոն Բ-ին և Հռոմկլայում աթոռակալող Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Չ Սսեցուն. *«Մեք ոչ կարենք առնել զայդ առանց հրամանի կաթողիկոսին Հայոց և թագաւորին Լևոնի»*¹:

Սսի եկեղեցական ժողովը քննարկում և ընդունում է առաջարկությունը: Կաթողիկոսն ու Լևոն թագավորն իրենց համաձայնությունն են տալիս: Հովհաննես կաթողիկոսը Ջաքարեին է ուղարկում նաև պատարագի պերճաշուք վրան՝ շարժական, մարմարե սեղանով և ծիսական այլ պարագաներ, ինչպես նաև գեղեցկաձայն քահանաներ, սարկավազներ ու դպիրներ: Ջաքարեն Լոռե բերդաքաղաքում ստանում է Հովհաննես կաթողիկոսի նվերն ու Սսի ժողովի որոշումները:

Մխիթար Գոշի հեղինակությունն են հաստատում գումարված եկեղեցական ժողովներին մասնակցելու վերաբերյալ տեղեկությունները: Այդ մասին տեղեկանում ենք գլխավորապես նրա կենսագիր Կիրակոս Գանձակեցուց²: «Հայոց պատմություն» աշխատության Ե գլխում՝ վերնագրված «Վասն ժողովոյն, զոր արար Ջաքարիայ վասն խնդրոյ ինչ իրաց»³, տեսնում ենք, թե ինչպես է Ջաքարեն վրացիների օրինակով Եկեղեցու պատարագի սեղանը շարժական դարձնելու և պատերազմների ժամանակ շրջիկ քահանաներ ունենալու կապակցությամբ դիմում Մխիթար Գոշին՝ իր խոստովանահորն ու Մեծ վարդապետին. *«Ապա հարցանէր զմեծ վարդապետն Մխիթար, որ Գոշն կոչէին, զշինող վանիցն Գետկայ,*

¹ Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն Հայոց, էջ 168:

² Այս մասին առավել հանգամանալից տե՛ս **Օրմանյան Մ. արք.**, *Ազգայատում*, հտ. Ա, Պեյրուք, 1959, էջ 817-822, **Ոսկեան Հ.**, *Մխիթար Գոշ*, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1925 թ., էջ 555-556, նաև՝ «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1926 թ., թիվ 1-2, էջ 36, **Նույնի**, *Մատենագրական քննութիւններ*, Վիեննա, 1926, էջ 134-138, **Մելիք-Թանգեան Ն.** վրդ., *Հայոց եկեղեցական իրաւունքը*, Էջմիածին, 2011, էջ 360-364, Չամչյանց Մ., նշվ. աշխատ., էջ 175-185:

³ **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն հայոց, էջ 166-178:

որ էր հայր խոստովանութեան նորա»¹: Հատկանշական է Չաքարեի վերաբերմունքը Գոշի հանդէպ. հայոց զորավարը սպասում էր իր ուսուցչի հրամանին. «Ապա ասէ զնոսա (իմա՝ Մխիթար Գոշին-Ն. Մ.) մեծ զօրավարն (իմա՝ Չաքարեն-Ն.Մ.). «Տո՛ւք և ինձ հրաման, զի և ես շրջեցուցի զկնի իմ քահանայս և վրան պատարագի»²:

Արծարծվող խնդրի շուրջ առաջացած տարաձայնությունների ժամանակ Չաքարեն հրամայեց բանտարկել Կիլիկիայից ժամանած Հաղպատի եպիսկոպոս Գրիգոր Տուտեորդուն, սակայն վերջինս ապաստան գտավ Գետիկ վանքում Մխիթար Գոշի օժանդակությամբ, քանի որ նա մեծ հեղինակություն և պատիվ ուներ զորավարի մոտ. «Եւ նա (իմա՝ Հաղպատի եպիսկոպոս Գրիգոր Տուտեորդին-Ն. Մ.) փախստական զնաց յաշխարհն Կայենոյ, ի վանքն Գետիկ առ մեծ վարդապետն Մխիթար, ապաւինութեան աղագաւ, զի գիտէր, թէ մեծ համարձակութիւն ունի նա առ Չաքարէ»³:

Հատկանշական է այն, որ երբ Մխիթար Գոշը հրաժարվել էր մասնակցել ժողովին՝ պատճառաբանելով իր հիվանդությունն ու ծերությունը, և հայտարարել, որ ինքը համաձայն է ժողովականների կայացրած ցանկացած որոշման հետ, սակայն վերջիններս հրաժարվում են որևէ որոշում կայացնել առանց Մեծն վարդապետի և խնդրում են Չաքարեից Գոշի նամակը. «Եւ նորա ասեն. «Անհնար է մեզ առանց մեծ վարդապետին առնել զայդ»: Ջի այսպէս կոչէին զնա սակս պատույ»⁴: Այս կապակցությամբ Մ. արք. Օրմանյանը նշում է, որ միայն Չաքարեին շատ սիրելի Մխիթար Գոշը կարող էր արդարացնել ժողովականներին և նրանց ազատել Չաքարեի բռնադատությունից⁵: Ժողովականները պահանջում են, որ Գոշն անպայման մասնակցի ժողովին, ուստի նամակ են ուղարկում՝ խնդրելով նրա մասնակցությունը և նշելով, որ եթե նա ճանապարհին մահանա, նրա հիշատակը կհարգեն Եկեղեցու առաջին սուրբ վարդապետների պէս «...եթէ ի ճանապարհի հասանէ քեզ վախճան, ընդ առաջին սուրբ վարդապետացն եկեղեցոյ կարգեսցուք զհիշատակս քո»⁶: Չաքարեն անգամ գրում է Գոշին, որ նրան կուղեկցեն ձմեռային ցուրտ ու անհարմար եղանակին և Նոր Գետիկից Անի կհասցնեն: Չաքարեն ուզում էր, որ նախքան ժողովին հասնելը Գոշը իր հետ խոսի: Եվ երբ Գոշը ժամանում է, զորավարն ընդառաջ է գալիս նրան, ողջունում է և ասում, որ իր համար կարևորը իր խոստովանահայրն է. մյուսների համար ինքը չի ան-

¹ Նույն տեղում, էջ 167:

² Նույն տեղում, էջ 168:

³ Նույն տեղում, էջ 173:

⁴ Նույն տեղում, էջ 175:

⁵ Օրմանյան Մ. արք., *Ազգապատում*, էջ 821:

⁶ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, էջ 175:

հանգստանում: Այս ամենը տեսնելով՝ ժողովականները մտածում են, որ այն, ինչ անում է Ջաքարեն, Գոշի հրահանգով է. «*Իսկ իշխանն (Ջաքարե Մպասալարը-ընդգծումը մերն է՝ Ն.Մ.) ստիպով տարեալ եմոյծ զնա ի ներքս, և զօրավարն եկեալ ընդ առաջ նորա, ողջոյն ետ նմա և ասէ. «Որովհետեւ եկիր դու, ինձ ոչ ինչ փոյթ է զնոցանէ»*»¹:

Երբ կաթողիկոսն ու Լևոն թագավորն իրենց համաձայնությունն են տալիս, Ջաքարեն անում է այնպես, ինչպես մտադրվել էր, սակայն հանդիպում է դիմադրության: Եվ Մխիթար Գոշն ընդդիմադիր անձանց հանդարտեցնելու համար ասում է, որ նրանք հոգ են տանում ազգի համար, որ այդպիսի սովորությամբ չմիավորվեն վրացիների հետ, իսկ ինքը չի ցանկանում, որ Ջաքարեն դառնա վրացի, ինչպես նրա եղբայր Բվանեն, ինչը հենց վրացիների նպատակն է, որովհետև Ջաքարեն վարվում է այդպես ըստ Հայոց Լևոն թագավորի և կաթողիկոսի համաձայնության. «*Դուք հոգայք վասն ազգիս, զի մի՛ այդպիսի սովորութեամբ խառնեսցին ընդ վիրս, և ես հոգամ վասն զօրավարիս, զի մի՛ լիցի սա վրացի, իբրև զեղբայր իւր, որում սպասեն վիրք...զի հրաման ունի ի կաթողիկոսէն և ի թագաւորէն Լևոնէ առնել զայս*»²: Այս ամենը խոսում է վերջինիս՝ պետականամետ հեռատես քաղաքական և հասարակական գործիչ լինելու մասին. Մխիթար Գոշը քաջ գիտակցում էր, որ վրացիների հետ առճակատումը կարող էր իր բացասական ազդեցությունն ունենալ հայ-վրացական միասնական զինակցության վրա, մյուս կողմից՝ Հայոց իշխանապետության և Հայոց եկեղեցու պահպանման համար պետք էր Ջաքարյանների աջակցությունը: Նա ցանկանում էր նաև խաղաղություն, համերաշխություն և միասնություն հաստատել Եկեղեցում ու տարածաշրջանում հարցի ժամանակավոր հանգուցալուծմամբ, որի մասին լավագույնս վկայված է Գոշի «Թուղթ առ վրացիսն» աշխատության մեջ: Երբ Ջաքարեն, առանց նրա իմացության, վտարեց ընդդիմադիր եկեղեցականներին, նա բարեխոսեց և մեծ մասին վերադարձրեց, իսկ մյուս մասին՝ ավելի ուշ՝ Բվանեի օգնությամբ:

Կիրակոս Գանձակեցին նշում է, որ այդ իրողությունը իր պատմության մեջ գրել է Վանական Վարդապետը, ով եղել է Մխիթար Գոշի աշակերտը և ականատես է եղել այդ դեպքերին³: Այս մասին մի փոքր տեղեկություն է պահպանվել նաև Ստեփանոս կաթողիկոսի տարեգրության (13-րդ դար) մեջ, որտեղից տեղեկանում ենք հայ-վրացական հարաբերությունների, Ջաքարեի և Բվանեի դիրքորոշման և վարդապետների քայլերի մասին: Այդ հոգևոր այրերի շարքում էր նաև Մխիթար Գոշը: Սա-

¹ Նույն տեղում, էջ 176:

² Նույն տեղում, էջ 177:

³ Նույն տեղում, էջ 178:

կայն այստեղ ներկայացված տվյալներն ինչ-որ չափով տարբերվում են Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդած տվյալներից. *«Ի ՈԿԱ թվին Մելիք Աշրափն մեռաւ և Մելիք Ավհադինն նստաւ: Յայսմ ամի Ջաքարէ և Իւանէ կամեցան միաբանել զՀայս և զՎիրս և ժողովք արարին ի Գետակն բազում հարանց և վարդապետաց, ընդ որս էին աշխարհալոյս և աստուածագգեաց վարդապետքն՝ Գոշ Մխիթարն, Մոնօնիկն և Տուրքիկն: Եւ ոչ կարացին միաբանել, այլ հաստատուն մնացին Հայք յուղղափառ հաւատս, որ և խորոխտացեալ Ջաքարէ վարդապետացն, նգովեցաւ ի նոցանէ. և գնաց յԱրտաւէլ և կոտորեաց: Եւ ի գալ ոմն մեռաւ ի ճանապարհին և եղաւ ի Մանահինն ուխտ՝: Բերված բնագրում Մխիթար Գոշը Հայոց եկեղեցու ջերմ պաշտպան ու «մարտիկ» է:*

ԺԳ դարի կրոնակեղեցական ու ժողովական պատմության, ժողովրդի ներքին կյանքի ու դրվածքի, մշակութային առանձնահատկությունների ու սահմանադիր մշակույթի դրսևորման ևս մեկ օրինակ է Մխիթար Գոշի *«Թուղթ առ վրացիսն՝ յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ»* դավանաբանական երկը, որի նախաբանում պարզորոշ երևում են հեղինակի պետականամետ մտորումները. *«Չայս գծագրութիւն սակաւութիւն հարկաւոր կարծեալք եղաք յաղագս Վրաց, որ ոչ սակաւ թշնամութեամբ վարին ընդ Հայս, աշակերտելով Յունաց: Եւ արդ, զի նախ առ ձեզ է նախադրութիւն բանիս, ով աստուածասէր եւ բարեպաշտ իշխանք Ջաքարէ եւ Իւանէ, ծնունդք սիրու Աստուծոյ ի բարեզարդ ծնողաց, զի ես՝ յամենայն նուաստ Մխիթար, ի բանս եւ ի գործս սպասաւորաց Բանին, որ յաւուրս մեր տեսանելով եւ լսելով զբամբասանս Վրաց ի դաւանութիւնս մեր հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցոյ...»²:*

Թղթի գրման շարժառիթները Հայոց եկեղեցու և հայերի դեմ ուղղված զրպարտություններն էին թե՛ վրացիների և թե՛ հույների կողմից: Ուստի, Մխիթար Գոշը ներկայացնում է հայոց դավանանքն ու ծիսակարգը, բացատրում դրանց յուրահատկությունները և ցույց տալիս, որ հայերը, ինչպես և հույներն ու վրացիները, հերձվածողներ չեն: Երկն սկսվում է այն մտքով, որ թուղթն ուղղված է նաև վրացիներին, ովքեր ոչ պակաս

¹ Տե՛ս ՄՄ ձեռ. Հ^տ 8481, թ. 205բ:

² Տե՛ս **Մխիթար վարդապետ Գոշ, Թուղթ առ Վրացիսն՝ յաղագս ուղղափառութեան յաւատոյ**, աշխատ.՝ Պ. Մուրադյանի, «Գանձասար», 2, Երևան, 1996, էջ 340, տե՛ս նաև *Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագրության*, էջ 520-525, **Մուրադյան Պ., Դավանական հանդուրժողականության և ազգամիջյան համերաշխության գաղափարը ԺԲ-ԺԳ դարերի Հայաստանում**, «Գանձասար», Դ, Երևան, 1993, **Նույնի, ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները և Մխիթար Գոշի «Առ վրացիսն» թուղթը**, Ս. Էջմիածին, 2011, *Թուղթ Մխիթար Վարդապետին, որ Գոշն կոչվւր*, աշխատ.՝ Կ. Տեր-Մկրտչյանի, «Արարատ», 1900, ԼԴ. տարի, հոկտեմբեր, էջ 497-504, Նույնի, «Արարատ», 1901, էջ 55-61, 121-127:

քան հույները հայերի նկատմամբ թշմանություն էին տածում, քանի որ հույներին էին աշակերտում և դավանակից էին նրանց: Մինչ վրաց կաթողիկոսին դիմելը Գոշն իր նախադրությունն ուղղում է Ջաքարեին և Իվանեին, քանի որ գրել էր նրանց խնդրանքով¹:

Գոշը դեմ է դավանական տարբերությունները ժողովուրդների հարաբերությունների լարման առիթ դարձնելուն՝ պաշտպանելով Հայոց Եկեղեցու ուղղափառությունը. «...գմիմեանս յթշնամանեմք եւ զիսաչ եւ զեկեղեցի միմեանց չանարգեմք, զի այն Քրիստոսի է եւ Աստուծոյ անարգանք: Եւ գոր գրեմք ի թղթի վասն Հայոց խոստովանութեան ճշմարտութեամբ այդպէս է...»²:

Մխիթար Գոշը ջերմեռանդորեն պաշտպանում էր Հայոց եկեղեցին և հայ ազգը, բայց միևնույն ժամանակ ներկայացնում էր մյուս ազգերի դրական կողմերը՝ նշելով, որ ազգ չկա, որ բարի և լավ կարգեր չունենա. «Աստուած գործակից լինէր եւ ի բարին ուղղէր կարգ եկեղեցոյ, զի չիք ազգ, որ բարի կարգ ոչ ունի եւ խոտան»³:

Ամբողջ թղթում երևան է գալիս Մխիթար Գոշի՝ ազգերի սովորույթների, եկեղեցական կարգերի, հայրախոսական աստվածաբանության և եկեղեցական պատմության վերաբերյալ փայլուն իմացությունը: Ուշագրավ է նաև այն, որ նա ներկայացնում է ազգերին բնորոշ գծերը. «Հույներն իմաստուն են, ողորմած և Ս. Հովհան Ոսկեբերանի ուսմունքին քաջատեղյակ ու գիտակ, հռոմեացիները խիստ են աղոթքի մեջ ու առաջնորդներին հնազանդ, ասորիները խոնարհ են և ճգնող, հայերը խիստ պահեցող են, ողորմած գերյալների և եկեղեցականների նկատմամբ, սրբություններ սիրող, բայց առաջնորդներին չհարգող, իսկ վրացիները սրբերի և վանքերի մեծարողներ են ու առաջնորդներից չբամբասող»⁴: Հետաքրքրական է նաև, որ խոսելով տարբեր ազգերի սովորույթների մասին՝ Մխիթար Գոշը նշում է, որ եթե հույները և վրացիները առավել քան պատկե-

¹ «Ձայս գծագրութիւն սակաւութիւն հարկաւոր կարծեալք եղաք յաղագս Վրաց, որ ոչ սակաւ թշնամութեամբ վարին ընդ Հայս, աշակերտելով Յունաց: Եւ արդ, զի նախ առ ձեզ է նախադրութիւն բանիս, ով աստուածասէր եւ բարեպաշտ իշխանք իշխանաց Ջաքարէ եւ Իւանէ, ծնունդք սիրոյ Աստուծոյ ի բարեգարդ ծնողաց, զի ես՝ յամենայն նուաստ Մխիթար, ի բանս եւ ի գործս սպասաւորաց Բանին, որ յաւուրս մեր տեսանելով եւ լսելով զբամբասանս Վրաց ի դաւանութիւնս մեր հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցոյ, յոյժ խոցեալ լինէր հոգի, մանաւանդ զի հաւանելի թուելով ձեզ ասացեալքն առ ի նոցանէ, յայտսիկ եկի ի միտս գրել սակաւութիւն զճշմարիտ հաւատոյս մերոյ զարիւնակ» (տե՛ս **Մուրադյան Պ., ԺՄԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները...**, էջ 196):

² Նույն տեղում, էջ 172:

³ Նույն տեղում, էջ 215:

⁴ Նույն տեղում, էջ 253:

րահարգ են, ապա հայերը՝ խաչահարգ են¹. «Յոյնք եւ վիրք զպատկերագրութիւն առաւել պատուեն եւ հայք՝ զխաչն»²:

Այնուհետև Գոշը պատգամում է, որ թշնամությունը վերացնենք, միմյանց բարեկամ լինենք և միմյանց եկեղեցիների կարգերը չվատաբանենք ու հարգենք. «*Լաւ էր, թէ զայն ընտրէաք, որ զթշնամութիւն բառնէաք ի միմեանց եւ բարեկամ լինէաք եւ զկարգ միմեանց չհայհոյէաք*»³:

Հայագիտության մեջ թուղթը մեծ արժեք ունի, որովհետև ջատագովական և հակաճառական աստվածաբանության փայլուն օրինակ է և արժեքավոր աղբյուր նաև ժամանակաշրջանի մտայնության և տիրող իրավիճակի ուսումնասիրման համար:

Այսպիսով՝ թեմային առնչվող և գոյություն ունեցող նյութերն ուշադրության արժանի սկզբնաղբյուրներ են ժամանակաշրջանի տիրող իրադրության և ժողովների պատմության վերաբերյալ:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ ԵԿԵՂԵՑԱՇԵՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Զաքարյանների գլխավորությամբ նրանց խոստովանահայրը զարկ է տալիս իր եկեղեցաշեն գործունեությանը:

1191 թ. սաստիկ երկրաշարժից հետո Մխիթար Գոշը Տանձուտա ձորում ձեռնամուխ է լինում վանական համակառույցի շինարարությանը և հիմք դնում Նոր Գետիկի (այժմ առավել հայտնի է «Գոշավանք» անվամբ) վարդապետարանին՝ հոգևոր-մշակութային ու կրթական-գրչագրական կենտրոնին: Կիրակոս Գանձակեցիի տեղեկացնում է, որ Մխիթար Գոշը և միաբանները սկսում են շարունակաբար կառուցել եկեղեցիներ: Նրանք շինում են մի գեղեցկաշեն, փայտակերտ եկեղեցի՝ Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի անունով. «*Սկսաւ այնուհետև վարդապետն սքանչելի (իմա՝ Մխիթար Գոշը - Ն. Մ.) հանդերձ միաբանօք իւրովք ձեռն ի գործ արկանել շինու-*

¹ Միջնադարյան մատենագրական աղբյուրները վկայում են, որ խաչը կարևոր տեղ է գրավում Հայոց եկեղեցու դավանաբանական, ծիսապաշտամունքային համակարգի մեջ, ինչպես նաև ժողովրդի կյանքում: Պատահական չէ, որ հայերին անվանել են խաչապաշտ և անգամ մեղադրել են խաչի հանդեպ չափից ավելի մեծ պաշտամունք ունենալու մեջ: Այս առումով հետաքրքրական է Ա. Սահակյանի դիտարկումը. «VI դարում հայ եկեղեցին իր ազգային-դավանաբանական (հակաքաղկեդոնական) քաղաքականությամբ նպաստեց խաչի պաշտամունքի ձևավորմանը, որը համաժողովրդական բնույթ ստացավ VII-VIII դդ.» (Սահակյան Ա., *Միջնադարյան պատկերապաշտության հայկական տարբերակը*, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1987, թիվ 2, էջ 150):

² Տե՛ս **Մխիթար Գոշ**, *Թուղթ առ վրացիսն*, աշխատ.՝ Պ. Մուրադյանի, «Գանձասար», թիվ 2, Երևան, 1996, էջ 354:

³ Տե՛ս **Մուրադյան Պ.**, *ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները և Մխիթար Գոշի «Առ վրացիսն» թուղթը*, էջ 253:

թեան վանիցն և եկեղեցոյ ի վերասացեալ ձորն Տանձուտայ՝ հրամանաւ մեծ իշխանին Բուսնէի: Եւ շինեցին եկեղեցի մի գեղեցկաշէն փայտակերտ, և օծեալ կնքեցաւ յանուն սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի»¹: Ապա կառուցեցին մի շատ փոքրիկ եկեղեցի՝ Սբ. Հովհաննէս Կարապետի անունով: Այս երկու եկեղեցիներն այժմ չեն պահպանուել: Միւսը Գոշի ղեկավարութեամբ սկսեցին կառուցել նաև գլխավոր և գեղեցկաշէն եկեղեցին: Վերջինիս կառուցումը, համաձայն Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդած տվյալների, Հայոց 640 թվականին է սկսվել, այսինքն՝ Սալահադդինի՝ Երուսաղեմը գրավելուց չորս տարի հետո, և ավարտվել հինգ տարի հետո. «Եւ ապա սկսան հիմն արկանել մեծափառ եկեղեցոյն կոփածոյ վիմօք և գեղեցկաշէն արուեստիւ գմբեթարդ երկնանման, սխրալի տեսողաց, սկսեալ ի ՈՒՍ (իմա՝ 640-1191/1192-Ն. Մ.) թուականին հայոց, զկնի չորս ամաց առնլոյ գերուսաղեմ Սալահադնին, և կատարի յամս հինգ ի խանգար զատկին յունաց (իմա՝ Ծոազատիկ-Ն. Մ.)»²: Այն որ Ս.Աստվածածին եկեղեցին սկսել է կառուցվել 1192 թ. և ավարտվել 1197 թ., այդ մասին վկայում են, փաստորեն, և՛ Կիրակոս Գանձակեցին, և՛ Ս. Աստվածածին եկեղեցու արձանագրությունը՝ եկեղեցու հյուսիսարևելյան ավանդատան ճակատին՝ բաղկացած 12 տողից³: Կիրակոս Գանձակեցին եկեղեցու շինության մասին պատմելիս բառացի բերում է այդ բնագրի նախաբանը: Այդտեղից պետք է եզրակացնել, որ ծոազատիկը Հայոց 646 թ. է եղել (այբրիլի 6-ին), այսինքն՝ 1197 թ.: Ուստի, Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման ավարտը պետք է դնենք 1197 թ.՝ հիմնվելով Ծոազատիկ՝ պատմությանը հայտնի տեղեկությունների վրա: Ծոազատիկի և այդ կապակցությամբ առաջացած վեճերի մասին պատմում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին⁴:

Կիրակոս Գանձակեցին հաղորդում է նաև, որ հայերի և վրացիների միջև առաջացած վեճերի կարգավորման համար Թամար թագուհին և Զաքարե զորավարը Զատկից առաջ հայ-վրացական ներկայացուցիչների

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, էջ 211:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 212:

³ «Ի Ո Ս. զկնի Դ ամաց առնլո գերուսաղեմ Սալահատնին, սկսեալ եկեղեցիս սուրբ ի Նորո Գետիկ և կատարի յամս Ե ի խանգար Զատկին յունաց, ձեռամբ վարդապետին Մխիթարայ, ի հայրութեան Վարդանայ, ձեռնտութեամբ բարեպաշտ իշխանին Վախթանգայ և նորին զուգակցի՝ Արզուխաթունի և նորին եղբարզն՝ Սմպատայ, Վասակայ, Խոյդնայ, Գրիգորիսի և նոցին զաւակացն, լիցի նոցա պատարագ յեկեղեցիս ի տաւնի Սուրբ Աստուածածնի յԳ. աւուրսն, բայց զԱ. Հասանա՝ հաւր Վախթանգա և զԱմար նոցին՝ Սամին և Բ հաւր Արզուխաթունի՝ Քրդին բարեպաշտին՝ անխափան: Զտէր Գրիգորէս յիշեցէք ի Քրիստոս» (տե՛ս **Սմբատեանց Ս. արք.**, *Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովագարդ զաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ զաւառ*, Վաղարշապատ, 1895, էջ 172-176, Դիվան հայ վիմագրության, էջ 64- 65):

⁴ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, էջ 212-215:

մասնակցությամբ մի խումբ են ուղարկում Երուսաղեմ՝ Քրիստոսի գերեզմանի մոտ¹: Ամենայն հավանականությամբ, Մխիթար Գոշը եղել է այդ խմբի կազմում:

Վանական համալիրի շինության ժամանակ Մխիթար Գոշին շատ էին օգնում Իվանե և Զաքարե գորավարները, Քուրդ իշխանն ու նրա որդիները և Վախթանգն ու նրա եղբայրները: Իշխանները Նոր Գետիկ վանքին են ընծայում գյուղեր, հողեր և կալվածքներ: Նրանք եկեղեցուն են նվիրաբերում մի հանք Աբասաձոր գյուղում, Զորոձոր գյուղը Բջնիի գավառում և Աշավա գյուղը՝ վանքի վերևում: Ապա կառուցում են 2 գյուղ՝ Տզրուկաձով և Ուռեղանջ անուններով, և նվիրում վանքին: Իսկ Մխիթար Գոշը, լինելով անապատական կյանքի ջատագով, չի բնակվում իր կառուցած վանքում, այլ, հաստատվելով վանքից քիչ հեռու, կառուցում է մի տուն՝ իր բնակության համար, ապա փայտաշեն եկեղեցի՝ Ս. Հոգու անունով: Ծեր հասակում Գոշը վանքից վերև՝ աջ կողմից, կառուցում է ևս մեկ եկեղեցի՝ Քրիստոսի Համբարձման անվամբ՝ իբրև իր շիրիմ:

Նոր Գետիկի կամ Գոշավանքի կառուցումը նշվում է մեծ հանդիսությամբ: Օձման հանդիսավոր արարողությանը մասնակցում են Հաղարծինի հոգևոր կենտրոնի պետ՝ նշանավոր երաժիշտ Խաչատուր Տարոնացին և Հաղպատի առաջնորդ Հովհաննեսը: Այս ուսումնագիտական կաճառում իրենց ուսումնառությունն են ստացել ականավոր գիտնականներ Վանական Վարդապետը և Կիրակոս Գանձակեցին: Հայսմավուրքում տեղեկություն է պահպանվել Վանական Վարդապետի՝ Գետիկ վանքում սովորելու մասին. «...Եւ եմուտ յաշակերտութիւն մեծափառ Վարդապետին Գոշին Մխիթարայ. Եւ ուսաւ ի նմանէ զամենայն մեկնութիւնս Հին եւ Նոր Կտակարանաց աստուածային գրոց. Եւ եղեալ գիտնական՝ արժանացաւ մեծագոյն աստիճանի Վարդապետութեան»²:

Կիրակոս Գանձակեցին տեղեկացնում է, որ Մխիթար Գոշի գլխավորած ուսումնագիտական կենտրոնը բարձրագույն կրթական կաճառ էր, վարդապետարան³, քանի որ շրջանավարտներին շնորհվում էր վարդա-

¹ «Եւ վասն այսպիսի վիճման հայոց և վրաց առաքէ թագուհին Թամար և սպարապետն Զաքարիայ, զվի ոմն ի մեծ իշխանացն վրաց, նմանապէս և ի հայոց յԵրուսաղեմ, յառաջ քան զգատիկն, տեսանել զճշմարիտն. և այսոցիկ դատավճիռ լուցումն կանթեղին, որ ի սուրբ գերեզմանին Քրիստոսի...» (տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց**, էջ 213):

² **Ալիշան Ղ.**, Հայապատում, հտ. Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 463:

³ Վարդապետարանները միջնադարյան հայ դպրության բարձրագույն ուսումնագիտական կենտրոններ են հանդիսացել, իսկ նրանց ղեկավարները համարվել են ուսուցչապետեր: Գրիգոր Տաթևացին իր «Մեկնութիւն Յոբայ արարեալ Վանական Վարդապետի եւ Լուծմունք» աշխատության հիշատակարանում թվարկում է նշանավոր ուսուցչապետերի անունները. «Եւ ժողովողն մեկնութեանս է Վարդան վարդապետն՝ աշակերտ Մխիթար վարդապետի, որ գոշ անուանի, եւ է սա վարդապետն Վարդանայ, եւ Վարդանն՝ Ներսէսի,

պետական աստիճան: Անգամ այս աստիճանն ունեցողները, իրենց ուսուցչապետի պես թաքցնելով կոչումը, դարձյալ ուսանելու նպատակով ունկնդրում էին Մխիթար Գոշի դասընթացները¹.

Պահպանված տեղեկություններից երևում է, որ Նոր Գետիկ վանքը ժամանակին բազմամարդ է եղել: Այն հայտնի էր առավելապես առակագրության և իրավագիտության բնագավառներով: Այստեղ միաբանում էին վաղ շրջանի նշանավոր մարդիկ: Այդ են վկայում այն արձանագրությունները, որ պահպանվել են վանքի պատերին: Հայ մեծատունները մեծամեծ նվիրաբերություններ են արել և նպաստել հայ մշակույթի տարածմանը: Ուշագրավ է Կիրակոս պատմիչի նվիրատվության մասին տեղեկացնող արձանագրությունը, որ ընթերցեցինք վանքի մոտի սեղանի ձախակողմի կամարի վրայից. *«Կաման Աստուծոյ եւ Կիրակոս վարդապետ տւի ՚ի մեր եկեղեցիս գիրք քսան և քառասուն դահեկան և մեկ շուրջառ. և դրի գղասերս միաբանքս տւին մեզ երկու պատարագ ՚ի տանի Թաղէի առաքելոցն»:*

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԲ-ԺԳ դարերի հայ պետակեղեցական իրողությունների տիրույթում առանձնանում է Մխիթար Գոշի գործունեությունը՝ որպես պետական և եկեղեցական ականավոր գործչի: Ժամանակաշրջանի քաղաքական, միջեկեղեցական և հայոց ներեկեղեցական զարգացումներն իրենց արտացոլումն են գտել հեղինակի աշխատություններում: Ժողովական կանոնական իրավունքն արտահայտվում է ոչ միայն նոմոկանոնական բնույթով՝ ձգտելով սահմանադրորեն կարգավորելու թե՛ քաղաքացիա-

եւ նա...» (տե՛ս *ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ*, կազմեց՝ Լ. Խաչիկեան, մասն Ա, էջ 88): Առաքել Դավրիժեցին իր Պատմության մեջ նույնպես անդրադառնում է նշանավոր ուսուցչապետերին՝ սկսելով Մխիթար Գոշից. «Կարգ վարդապետաց սկսեալ ի Գոշէ Մխիթարայ գաւազանաւ որ իջանէ յԷջմիածնի դասատունն» (տե՛ս Պատմութիւն Առաքել Վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 440): Նշանավոր վարդապետների շարքի մասին տեղեկություններ ենք գտնում նաև Հ. Տաշանի հրատարակած «Մայր ցուցակում»․ «Շնորհս այս եկ հաս մինչև մեծն Մեսրոպ վարդապետն հայոց...նորին աշակերտ Սովսէս քերթող...նորին աշակերտ մեծ եւ երջանիկ րաբունապետն Մխիթար, որ մակ Քօշ ասի» (տե՛ս *Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա*, կազմեց՝ Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան, հտ. Ա, Վիեննա, 1895, էջ 1032):

¹ «...և ամենայն ք փափագեր տեսանել զնա և լսել ի նմանէ...վասն այսպիսի համբալոյ բազումք, որ էին ի կարգի վարդապետաց, ծածկէին զինքեանս եւ գային, ի կարգի աշակերտաց կալով՝ ուսանէին ի նմանէ եւ առնուին վերստին հրաման: Եւ բազումք յաշակերտաց նորա հասին ի պատիւ Վարդապետական» (տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, *Հայապատում*, էջ 217-218):

կան, թե՛ կրոնակեղեցական իրավական հարաբերությունները, այլև արտահայտիչն է դառնում համազգային քաղաքական իդեերի, որոնք առանցքվում են պետականության վերականգնման գաղափարի շուրջ: Դա առջնահերթ դրսևորվում է ազգային հենքի խոր գիտակցմամբ և պահպանմամբ, որը, միով բանիվ, ձևակերպվում է որպես հայապահպանություն:

Այսպես, գիտակցելով ժամանակաշրջանի նպատակահարմարությունը, Մխիթար Գոշը ձեռնամուխ եղավ պետականության վերականգնմանը՝ պետական և եկեղեցական իրողությունների տիրույթում ազգային ինքնության պահպանմամբ:

«Գիրք դատաստանի» երկով Մխիթար Գոշն ամրապնդում է հայ իշխողների դասակարգային դիրքերը երկրի ներսում, բայց և մեծապես սատարում ընդհանուր համազգային շահերին՝ հայ ժողովրդի ինքնապահպանման ու քաղաքական ինքնորոշման գործին:

Օրենսդիրն ընդառաջում է ցանկալի գալիքին ու սահմանում ապագա թագավորության պետաիրավական հիմունքները: Այստեղ առաջնակարգ նշանակություն է ստանում Եկեղեցին՝ որպես ազգային մշակույթի կրող: Այդ ամենից բացի՝ Եկեղեցին նաև կազմակերպություն էր, հաստատություն, որ ներքին կապով միավորում էր Հայաստանի բոլոր մասերը և ամբողջ հայ ժողովրդին ոչ միայն մի կրոնի, լեզվի, մշակույթի, այլև մեկ գաղափարի՝ մեկ միասնական ազգի, պետության շուրջ: Մխիթար Գոշի նպատակն էր ներքին խաղաղությամբ վերացնել դասակարգային հակամարտությունը՝ դրանով իսկ հնարավորություն ստեղծելով կենտրոնացնելու բոլոր ուժերն ընդդեմ արտաքին ուժերի, հանուն գերագույն նպատակի: Դրա համար կարևոր էր նաև հոգևոր և աշխարհիկ դասերի հարաբերությունների կարգավորումը. *«Զի ուր դատաստանք պակաս է-խոնվութիւն բազում է, եւ ուր դատաստանք եւ իրաւունք կայցեն-խաղաղութիւն բազում է յաշխարհի եւ յեկեղեցիս»*¹:

«Գիրք դատաստանի» երկը պարունակում է պետակեղեցական իրավանորմեր, որոնք վկայությունն են Գոշի՝ որպես պետական և եկեղեցական գործչի պետականաշինական հայացքների:

Մխիթար Գոշի եկեղեցական գործունեությունը համալրվում է եկեղեցաշինական աշխատանքներով:

Наринэ Мирзоян, Роль Мхитара Гоша в контексте государственно-церковных событий XII-XIII веков - Цель данного исследования представить деятельность Мхитара Гоша в контексте государственных, церковных, социальных реалий XII-XIII веков. На рубеже XII-XIII веков в

¹ Մխիթար Գոշ, *Գիրք դատաստանի*, աշխ.՝ Խ. Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 20:

условиях создания национальной государственности Закаридами, Мхитар Гош идет на встречу будущему и берется определить правовые нормы будущего царства. В его законодательных актах высокое значение предписывается Церкви, как носителя национальной культуры. Кроме того, Церковь учреждение, которое внутренне связует все части Армении и весь армянский народ не только религием, языком, культурой, но и вокруг единой государственности. Тем самым Мхитар Гош преследует следующую цель, создать основу для концентрации сил против внешних угроз. Важность и востребованность исследования обусловлены характеристикой историко-церковных реалий и развитием церковной-государственной системы. Взгляды автора о национальном сознании и этносохранении, которые были нацелены на восстановление государственности в условиях социального единства и правового регулирования, актуальны своей современной значимостью.

Мхитар Гош имел ключевую роль в процессе развития социально-политических, экономическо-культурных и государственно-церковных реалией XII-XIII веков. Будучи исповедником Закаридов, Мхитар Гош активно участвовал в деле государственного правления, способствовал развитию церковной жизни и правового регулирования государственных-церковных реалией, нацеленных на этносохранение и восстановление армянской государственности.

Narine Mirzoyan, The Role of Mkhitar Gosh in the Context of the State-Church Occurrences of the XII-XIII centuries - The purpose of this study is to present the activities of Mkhitar Gosh in the context of state, church, social occurrences of the XII-XIII centuries. At the turn of the XII-XIII centuries, in the conditions of the creation of national statehood by the Zakarids, Mkhitar Gosh meets the future and undertakes to determine the legal norms of the future kingdom. In its legislative acts, the Church, as a bearer of national culture, is assigned a high importance. In addition, the Church is an institution that internally binds all parts of Armenia and the entire Armenian people not only by religion, language, culture, but also around a single statehood. Thus, Mkhitar Gosh pursues the following goal, to create a basis for the concentration of forces against external threats. The importance and demand for this research is due to the characterization of historical-church realities and the development of the church-state system. The author's views on national consciousness and ethno-preservation, which are aimed at restoring national statehood in conditions of social unity and legal regulation, are relevant today.

Mkhitar Gosh played a key role in the development of socio-political, economic, cultural and state-church realities of the XII-XIII centuries. As a

confessor of the Zakarids, Mkhitar Gosh actively participated in the affairs of state government, contributed to the development of church life and the legal regulation of state-church realities aimed at the ethnic preservation and restoration of Armenian statehood.

Ուղարկվել է խմբագրություն 11.04.2022թ.

Գրախոսվել է 12.04.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 19.04.2022 թ.